

Amenchotep IV - Echnaton. Problem w egiptologii i paleopatologii. Ostateczne rozwiązanie zagadki?

H. Przychodzeń

Amenchotep IV, Echnaton, władca XVIII dynastii, syn Amenchotepa III i królowej Teje, wstąpił na tron jako człowiek dorosły, panował około 17 lat. Ustanowił kult Atona jako jedyne bóstwa, opuścił Teby, dotychczasową stolicę Egiptu. Nowa stolica, Achet Aton, została zbudowana na pustyni, kilkaset km od Teb. Żonaty z Nefertiti, ojciec 6 córek i na pewno 1 syna – Tutankhamona. Źródła podają, że po jego śmierci władzę przez krótki czas sprawował wcześniejszy koregent – Smenkare, pod którym to imieniem niektórzy egiptolodzy widzą Nefertiti, a inni – syna konkubiny o tym imieniu. Po śmierci Smenkare na tron wstąpił znany wszystkim Tutanchamon, który przywrócił kult starych bogów i ponownie ustanowił stolicę w Tebach.

Faraon heretyk, poeta, mistyk, prawdopodobnie autor *Wielkiego hymnu do Atona*, który, jak się wydaje, zaadaptowali żydzi i po pewnych teologicznych poprawkach znany jest dziś jako Psalm 104. Polityka zagraniczna którą prowadził Echnaton doprowadziła do głębokiego kryzysu państwa. Jednocześnie za jego panowania egipska sztuka przeżywała prawdziwy renesans, uwolniona po wiekach z ram sztywnej konwencji.

Przedstawienia ikonograficzne rodziny amarneńskiej różnią się od tradycyjnej, egipskiej sztuki. Faraon, co widać szczególnie na tzw. kolosach, jest istotą bezpłciową, androgyniczną. Szerokie biodra, czaszka o niezwykłym kształcie z bardzo wydłużoną częścią potyliczną, niezwykły kształt oczu, bardzo długie palce. Przez kilkadziesiąt ostatnich lat zastanawiano się i spierano, czy wizerunki Echnatona i jego rodziny są tylko artystyczną konwencją, czy może fizyczne zniekształcenia są realistycznym przedstawieniem jakiejś choroby, która dotknęła faraona i członków jego rodziny.

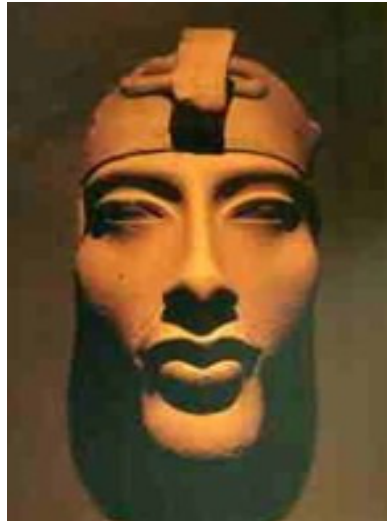

Od lat siedemdziesiątych XX wieku dyskutowano, czy przyczyną deformacji i feminizacji wyglądu mogła być gynakomastia, zespół Frolischa czy zespół Marfana.

Gynakomastia to niedobór męskich hormonów, który miałby odpowiadać za charakterystyczny dla kobiet rozkład tkanki tłuszczowej. W gynakomastii, która towarzyszy np. guzom jąder, zewnętrzne organy płciowe mogą ulec daleko posuniętej degradacji.

Zespół Frolischa jest zaburzeniami genetycznymi o nieznanym etiologii. Charakteryzuje się otyłością i niedorozwojem narządów płciowych.

Jedną z cech charakterystycznych w zespole Marfana jest nieprawidłowo umieszczona w oczodole, cofnięta do tyłu gałka oczna (co może dawać zaburzenia widzenia).

Taka patologia mogłaby wyjaśniać niezwykle kształt oczu Echnatona. W zespole Marfana występuje również arachnodaktylia – czyli pajęczowatość palców. Dłonie Echnatona oraz członków jego rodziny są rzeczywiście wysmukłe, palce bardzo długie i cienkie a ostatni paliczek lekko wygięty do góry.

Wszystkie te „diagnozy” miały jedną poważną wadę – występujące w tych chorobach problemy z płodnością. Echnaton, jak wiadomo, miał dzieci.

W styczniu 1907 roku w Dolinie Królów został odkryty grób, oznaczony później jako KV55. W grobowcu uszkodzonym przez wodę znaleziono ludzki szkielet, który został wstępnie określony jako żeński. Jednak G.E. Smith podczas późniejszego badania stwierdził, że jest to ciało młodego mężczyzny. Ponieważ wiek zmarłego został określony na 25 lat uznano, że nie może być to ciało Echnatona. Choć wiele obiektów z grobowca inskrybowanych imionami Amenhotepa III i królowej Teje mogłoby na to wskazywać. Mumia przez 103 lata uchodziła za Smerkare, następcę Echnatona na tronie.

Po odkryciu grobowca Tutankamona wykonano pomiary antropometryczne obu czaszek. Uzyskano zbliżone wartości, co mogło świadczyć o bliskim pokrewieństwie tych dwóch osób.

W 2008 roku egipskie Supreme Council of Antiquities (SCA) rozpoczęło finansowane przez kanał Discovery badania, nazwane *King Tut Family Projekt*. W ramach tego projektu dwa niezależne laboratoria przeprowadziły badania DNA i tomografię komputerową 11 mumii królewskich. Wśród nich Tutankhamona, mumii z grobu KV 55, dwóch anonimowych mumii kobiecych z KV 35 – tak zwanej Elder Lady i Younger Lady. Dodatkowo zbadano anonimową, bardzo zniszczoną mumię kobiety, oznaczoną jako KV 21A oraz dwa żeńskie płody z grobu Tutankhamona. W grupie kontrolnej znalazły się m.in. mumie Hatszepsut i jej niańki Sit-Re, Totmesa II oraz mumia będąca prawdopodobnie Totmesem I.

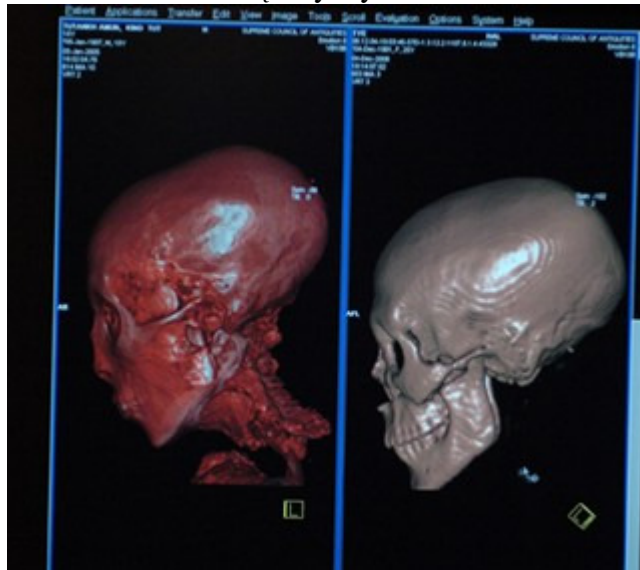
W 2010 r. w *Journal of American Medical Association (JAMA)* ukazała się jedyna publikacja podsumowująca wyniki tych badań: *Ancestry and pathology in king Tutankhamun's family*. W artykule zrekonstruowano drzewo genealogiczne Tutankhamona, jednoznacznie identyfikując w nim mężczyznę z KV 55 jako Echnatona. Podano jednocześnie, że nie potwierdzono zespołu Marfana, Frolischa, ani gynakomastii. Stwierdzono jedynie kostniaka w zatoce szczękowej oraz martwicę aseptyczną kości udowej, połączoną z zapadnięciem kości. Do zapadnięcia głowy kości udowej dochodzi na skutek martwicy związanej z niedokrwieniem tego obszaru, co prowadzi do postępującego zwyrodnienia, bolesności i problemów z poruszaniem się. Współczesna medycyna twierdzi, że choroba dotyka przede wszystkim chłopców i rozpoczyna się w okresie dojrzewania.

U mumii z KV 55 stwierdzono również rozszczep podniebienia. Szpara w podniebieniu powoduje nie tylko problemy z mówieniem i połykaniem. Jest to także otwarta droga dla zakażeń w obrębie czaszki i nosogardzieli. Problemy z połykaniem to także potencjalna możliwość wystąpienia zachyłstowego zapalenia płuc. Następstwem takiego zapalenia może być obrzęk płuc prowadzący do zgonu. Jak twierdzi współczesna medycyna, rozszczepowi podniebienia może towarzyszyć częściowa lub całkowita głuchota.

Dla pozytywnej, lub nie, identyfikacji Echnatona, kluczowe jest określenie jego wieku w chwili śmierci. Na podstawie analizy źródeł historycznych przyjęto, że Echnaton miał w chwili śmierci 35-40 lat. Zahi Hawass podczas wywiadu dla prasy podał enigmatyczną informację, że u mężczyzny z KV 55 stwierdzono niezauważone wcześniej, zmiany zwyrodnieniowe w stawach kolanowych, charakterystyczne raczej dla 40 – niż 20 latka. W innym wywiadzie Hawass poinformował, że kolejne niezauważone wcześniej (sic!) zmiany zwyrodnieniowe kręgosłupa przesuwają czas zgonu na ok. 60 rok życia. Żadna z tych rewelacji nie znalazła się jednak w omawianej publikacji. Zahi Hawass nie podał do publicznej wiadomości, kto zmiany te stwierdził, w jakim konkretnie obszarze one wystąpiły oraz nie pokazał na poparcie swoich słów, żadnych skanów z tomografii komputerowej. Wiek 20 i 60 lat oczywiście dyskwalifikują mężczyznę z KV 55 jako Echnatona.

Artykuł w *JAMA* wywołał burzę w świecie naukowym. Wśród wielu głosów krytycznych słyszalni byli przede wszystkim paleogenetycy. A.Zinkowi i C.Puschowi kierującym z ramienia SCA dwoma, niezależnymi laboratoriami sekwencjonującymi DNA (na co dzień zresztą kierującym dwoma, poważnymi ośrodkami w Europie) zarzucono między innymi to, że obrana metoda „genetycznego odcisku palca” jest metodą nową, mało sprawdzoną, a uzyskane przy jej pomocy wyniki, okazywały się zafałszowane. Przykłady na które się powoływano opisano w literatury światowej. Podstawową sprawą w prowadzeniu takich badań jest czystość pobranego materiału genetycznego oraz jego stan zachowania. Zink i Pusch twierdzą, że w dopilnowano wszelkich procedur i standardów. Wszyscy pracujący w laboratorium (w tym filmowcy z kanału Discovery) oddali próbki swojego DNA w celu ewentualnej identyfikacji zanieczyszczenia DNA mumii obcym materiałem genetycznym.

Antropolodzy natomiast domagali się konkretnych informacji na temat rzekomych zmian zwyrodnieniowych a także zwracali uwagę na fakt, że nie podjęto żadnej próby wyjaśnienia niezwykle kształtu czaszek mężczyzny z KV 55 i Tutankhamona.

Z czasów faraonów nie ma jak dotąd w Egipcie żadnych, sztucznie modyfikowanych czaszek, ale w latach dwudziestych XX wieku znaleziono na cmentarzysku koptojskim w El Fachin, w zbiorowym grobie ofiar jakiejś masakry, sztucznie zdeformowaną czaszkę młodej kobiety. Znaleździ zostało wydatowane na V wiek n.e.

Niezwykły kształt miednicy człowieka z KV 55 również pominięto całkowitym milczeniem.

Dla antropologa oglądającego zamieszczone w *JAMA* zdjęcia tej miednicy jest jasne, że jest to jest to miednica KOBIECA w kształcie. W 1907 roku, tuż po odkryciu, sprowadzony do Doliny Królów przypadkowy lekarz ginekolog (*sic!*), stwierdził, że

odnaleziony szkielet, jest szkieletem kobiety!! Na jakiej podstawie oparł swoje stwierdzenie? Jako ginekolog – najprawdopodobniej kierował się właśnie kształtem miednicy.

Jeżeli za Zahim Hawassem przyjmujemy, że mężczyzna z KV 55 jest Echnatonem, to w miejsce starej zagadki pojawia się nowa: kto to był – i gdzie jest- Smenkare?

Wypada zgodzić się z jednym z adwersarzy Zahiego Hawassa który w publicznej wypowiedzi stwierdził, że wyniki uzyskane przy użyciu tak ogromnych sił i środków, *de facto* można wyrzucić do kosza na śmieci. Zduszono wszelkie dyskusje w zarodku, odmawiając badaczom dostępu do cząstkowych wyników badań, co jest praktyką niespotykaną w świecie naukowym. W podsumowaniu, Zahi Hawass stwierdził, że mężczyzna z KV 55 jest Echnatonem, a sposób przedstawiania ikonograficznego rodziny amarneńskiej, był tylko artystyczną konwencją.

Ja jednak na pytanie: *Czy to jest Echnaton*, odpowiem: *Fifty-fifty ze wskazaniem na Echnatona*.

Na pytanie: *Czy to była konwencja?*, odpowiem: *Nie, nie była. Ten człowiek tak wyglądał. Być może wyglądał gorzej niż na przedstawieniach*.

Na pytanie, czy człowiek z KV 55 jest Echnatonem rozstrzygającą odpowiedź powinny dać badania genetyczne. Jednak liczne zastrzeżenia formułowane przez specjalistów każą podejść do wyników tych badań z dużą ostrożnością. Dlatego też uważam, że identyfikacja przy pomocy kodu DNA powiodła się w 50 procentach (*„nie potwierdzam, nie zaprzeczam”*).

Uważam, że człowiek z KV 55 wyglądał tak jak na przedstawieniach, o czym świadczą wyniki tomografii komputerowej – badania paleopatologiczne:

Czaszka z wydłużoną częścią potyliczną, może odpowiadać za „dziwny” wygląd twarzy.

Miednica kobiecego kształtu – za szeroki, kobiecy kształt bioder. Szczególnie, jeśli dodamy zmiany w sylwetce naturalne dla mężczyzny w wieku 30 plus, obficie się odżywiającego i z wymuszoną przez niesprawność - zerową aktywnością fizyczną.

Zespołu Marfana co prawda nie stwierdzono, jednak pajęczowatość palców, arachnodaktylię w lekkim stopniu stwierdzono u mumii Juja i Czaju (dziadków) oraz królowej Teje (matki). Na filmie nakręconym przez kanał Discovery Zahi Hawass twierdzi, że u mumii KV 21A (Ankhesenamon?) stwierdzon arachnodaktylię. Jednak publikacja w *JAMA* milczy na ten temat. Niewątpliwie cechy marfanoidalne w rodzinie amarneńskiej występowały. Współczesna medycyna twierdzi, że szkielet osobnika z zespołem Marfana będzie mieć biologiczne cechy osobnika młodszego, co mogłoby tłumaczyć problemy z określeniem wieku w chwili śmierci.

Kilka lat temu poddano tomografii komputerowej słynne przedstawienie Nefertiti, popiersie z Muzeum Berlińskiego.

Tomografia wykazała, że rzeźbiarz Totmes „poprawił” urodę swojej modelki. *Piękna-Która -Przybyła* ma wyraźnie zaznaczone zmarszczki mimiczne, związane z wiekiem bruzdy w okolicy nosa i ust, lekką obwisłość policzków. Dopiero nałożenie kilku warstw gipsu różnej grubości i warstwy malarskiej pozwoliło stworzyć twarz, którą dziś podziwiamy. Twarz kobiety bez wieku. Nie da się wykluczyć, że również wizerunki Echnatona „poprawiono”, tak jak na reliefach wyprostowano krótszą nogę Siptaha, „uleczono” stopy Tutankhamona czy usunięto ślady po ospie z twarzy Ramzesa V.

Jeśli za Z.Hawasem przyjmiemy, że identyfikacja mężczyzny z KV 55 jako Echnatona jest pewna, lub tylko prawdopodobna, to zmusza nas to do zmiany współczesnego sposobu postrzegania starożytnego Egiptu. Przez wiele lat uważano, że mumia Echnatona uległa zniszczeniu już w starożytności, najpewniej spalona przez kapłanów Amona, żądnych zemsty na faraonie heretyku. Jeżeli jednak mężczyzna z KV 55 jest Echnatonem, świadczy to o czymś wręcz przeciwnym. Faraona po śmierci zmumifikowano, ciało zabrano z Amarny, do grobu ukrytego w Dolinie Królów – nekropolii królewskiej. Mumia przetrwała, choć mumie wielu „lepszyc od niego” władców uległy zniszczeniu. A to świadczyłoby o tym, że dla kapłanów mumia królewska była świętym talizmanem chroniącym Egipt. Tak potężnym, że nikt nie ośmielił się jej tknąć.

W archeologii, antropologii fizycznej czy paleopatologii rzadko zastanawiamy się, jak właściwie wyglądało życie człowieka obciążonego taką lub inną chorobą. Współczesna medycyna opisując szczegółowo każdą jednostkę chorobową daje nam taką możliwość.

Jak wyglądało życie człowieka z KV 55? Echnatona? Urodzony w pałacu, otoczony komfortem, zawsze najedzony do syta. Jednak, prawdopodobnie, odrzucony przez rodzinę, która wielkie nadzieje pokładała w jego starszym bracie, następcy tronu. Człowiek niewątpliwie inteligentny, wrażliwy poeta. Jak wielu poetów - skłonny do mistycyzmu. Jednocześnie człowiek być może głuchy lub niedosłyszący, cierpiący nieustanny ból w nodze, mający problemy z poruszaniem się. Z powodu bólu mający problemy ze snem. Być może leczony wywarem z maku. Otyły, groteskowo wyglądający. Dławiący się i krztuszący podczas jedzenia. Dla zwykłego człowieka każdy posiłek, każda uczta musiałyby być koszmarem. A dla króla?

W jakim stopniu życie Echnatona, wszystko co stworzył, co zniszczył, było, tak po ludzku, wyrazem niezgody na samego siebie?